

Судія

Наталія Кобринська

Пан судія вертав з канцелярії зіритований: немила судова справа розстроїла его нерви.

— Пані дома? — запитав він служниці, прийшовши додому.

— Нема нікого дома, прошу пана. Пані з панною пішли до пані консилярної, панич десь поїхав, мені пані також казали, що можу піти до сестри, бо гадали, що пан підуть просто до казина.

— То йди, коли тобі дозволили, лиш затопи в печі, бо якось студено.

Служниця розпалила, накидала дров, покрутилася ще по хаті, накинула на себе хустку, і за хвилю лишився він сам один на цілу хату.

* * *

Огонь жваво захоплював полінця, гудів і прискав малими вугликами.

Судія наложив люльку, отворив дверці і вдивився в палаюче полум'я. В хаті робилося щораз теплійше; тепло наповнювало кімнату, огортало его рамена, пашіло на лиці і переймало все тіло. І забув він про свої літа, про сиву голову, поволі затирались свіжі вражіння і стали прикриватись якимись іншими, десь на дні душі схованими споминами.

Єму виділося, що він десь ще мала дитина, бігає за мамою, тримаєся її одежі. Тата нема дома, поїхав до міста: він нетерпеливо виглядає, бо знає, що тато привезе гостинця, і вже наперед тішиться дерев'яним коником або цукровою сопілкою.

Синяве полум'я простягаєся в зелені поля і сіножаті. В високій траві гудуть польові комашки, а здалека блищать коси косарів. Там він, рум'яний від утоми і вдовolenня, уганяєся за красним мотиликом, зриває барвисті квіти і слідить скоки полевого коника. Єму лиш тільки й жалю в житю, як літо минає, як бабуса зима усе зціпить і обвіє холодом. Хоть і тоді єму не зле. Взимі приходить святий Николай, їздить санками, а він так любить санкуватися, слухати, як хрупотить сніг під кінськими копитами і тельнякане дзвінків розноситься широко по білих нивах.

* * *

Добре жилося дитині при добрих родителях. То зима, то літо чергувалися напереміну, а з ними чимраз нові утіхи; і хоть деколи і сльозоньки злили личко, то скоро висихали і зникали без сліду, не лишаючи жалю в малім серденьку.

При кінці одного такого гулящого літа відвезли його до міста і віддали до школи. Гірко було лишатися одному в чужій хаті між чужими людьми. Наука спочатку забавляла його, але потому щось ставала усе труднішою. Лекції бували довгі, дуже довгі; сидить він бувало учиться, насили продирає очі, аби не заснути.

"Боже милий! — думає. — Нащо його тут привезли, нащо кажуть учитися? Він би так радо повернув додому, до тата, до мами, покинув прокляту школу і ніколи на неї не подивився. Коби лиш знав, що не будуть на него гніватися за те, бо він страх боїться, як

хто на него гнівається. Но, чей дочекаюся вакацій! — гадає собі. — А тоді знов зелена сіножать, гуляне, свобода". Рахує бідненький дні і години, рахує, хоть воно ще далеко. І так ему здається, якби він був не один; якби їх було два: один скаче і бігає по селі, а другий з книжками під пахою снується попід мури і топче міські тротуари.

* * *

Але з часом до всего чоловік привикає. Примус заступила емуляція, а школа змінилася в поле поступів і заслуг. Труд его надгороджувався. Ніхто не мав ніколи ліпших від него свідоцтв і не міг числити на світлішу будучність. Виростаючи з дитини в молодця, дух щораз ширше розривав свої білі крила. Університетське жите вилущило його з тісної шкаралущі гімназіста. Повіяло іншим житем. Зроджувалися інші почуття і потреби, поняття прояснювалися, міцніли і зазначувалися новими напрямками. Тут товариство основувалось не лиш на особистій симпатії і приятельській підмозі, а обхапувало ширші круги — спільності по думці і змаганю до одної мети.

* * *

Зітхнув, як лиш зітхають старші на згадку прожитих літ; поправив люльку і докинув свіжих полін до печі.

Тисячі червоних іскор зажеврились і посипалися вгору. Перед ним замаячила довга, простора зала, освічена ясным газовим світлом. На самій середині з-поміж золотих рам і великих зеркал виступав без жадних ярих окрас поважний портрет славного народного генія. Вокруг розлягався голосний гомін людських голосів, бреньк склянок і біганина прислуги. При однім столику піднісся молодий мужчина зі смаглим, блідим лицем. Повів палким оком по присутніх, даючи знати, що хоче говорити.

* * *

Дідусь потер чоло рукою. Немало вже від того часу води уплило, а перед ним так живо стоїть та хвиля, що ще дотепер пригадує собі відірвані фрази з промови молодого бесідника.

"Панове і товариші, — говорив він, вказуючи на образ. — Кілько нас тут, а всі ми зібралися задля того ось чоловіка, що мертвим оком дивиться зі своїх рам, аби освятити его заслуги для спільної нашої матері-вітчини. Всі ми одної думки, всі ми одного і того самого бажаємо, бо ми сини одної землі, галузи одного дерева, всі ми робітники одної великої будови загального добра. Який малоумний, який тіснозорий той чоловік, котрий не знає, що лиш загальне добро може ущасливити одиницю! Який злий мусить бути той, котрий забагає жити безжурно коштом другого! "Жити і дати другому жити" — ось що повинно бути нашою девізою! Але кожда робота, як кожда будова, буде лиш тоді тривкою, коли опирається на ґрунті і сильнім фундаменті; а фундаментом і підставою загального добра, спільних людських інтересів є народність! Лиш на тій підставі може здорово і пожиточно роз-витись культура і цивілізація цілої людськості! "Кождий нарід повинен боротися за національність! Тож борімся, братя, за нашу бідну вітчину, хоть би до остатньої каплі крові, доки несвідомість і темнота буде заступати нам дорогу!"

Бесідник скінчив. Зворушене заволоділо присутніми, багато стискало ему руки, декотрі цілувалися. Лиш один найближчий его приятель не зблизився й не сказав

слова; він боявся рушитися зі свого місця, глянути і промовити: він чув, що слова застрягли би йому в горлі і сльози тиснулися до очей...

* * *

Все, що той чоловік умів виповідати устами, товпилося в душі і залягло в серцю его молодшого товариша. Що у него не могло вилитися в слова, лиш боліло, розпирало груди в німім жалю, друг его виповідав з натиском і жаром, ясно і певно.

* * *

Оба вони були слухачами прав^[1], з малою лиш різницею в літах і студіях. Але різниця ся була причиною, що старший був неначе ментором молодшого. Він втягнув його в круг молодіжи, де сам уже займав поважне місце, виробивши собі становисько своїми поглядами і вимовою, котрі і у нового товариша відразу здобули ему любов і поважане. Оба вони були молоді, палкі, талановиті і майже нерозлучні. Оба багато читали і провадили гарячі дискусії. Творили прехороші картини горожанської рівності, ладу і обов'язку, до котрого їх жите способило, і чим мали бути в будучності. В своїх студіях бачили щось більше, як лише спосіб до житя для себе. Вони вірили, що добрі наміри щирих людей, коли мають проявити свій відроджуючий та благодатний вплив на загаль, мусять бути і так само гарні в ділі, і в засаді, і в їх ідеальних поняттях. Добро мусить бути так само абсолютне в практиці, як і в теорії. Де не було рівноваги між теорією і практикою, там не було для них моральної правди, сильного переконання про те, що зле, а що добре. Чи ж діло, хоть би і найсправедливіше, але не зросло міцними нитками з душею і цілим житєм чоловіка, не стаєся лише блах-маном, не робиться, мов за панщину, отілько лиш, оскільки до того спонукають які-небудь зверхні обставини? Звідси брехня і зла віра в відносинах публічних і приватних.

Недостаток тої гармонії, інші думки а інші діла обурювала молодих ентузіастів.

Судія вдивився в широко жевріюче полум'я і схилив голову на груди.

Ой без серця й без духа,

— шептав він дрожачими устами, —

Увесь люд конає...

Давай крил мені широких,

Поро молодая!

Полечу над мертвим миром

До святого раю,

Де огонь святий у душах

Дивами сіяє^[2]...

Ах! Де поділась відвага і смілість, оригінальність і спо-сібність до жертв і навіть — і навіть — чесність!..

Страшна то хвиля, коли дух розвине за одним заходом цілий звій пам'яті і зілле в одну краплю часу гіркі дії цілого житя...

* * *

З давно минулих днів виринала легка, гнучка стать молодії дівчини, з золотавим волосем і ясним голубим оком.

Він був тоді молодцем в самім розцвіті сили; гарна дівчина заволоділа его чутем, сталася его щастем, розкішю, усім, що він міг найти наймилішого на світі — словом, любов'ю. Серце, переповнене чутем, шукало полегші, переповнене новими вражіннями, дрожало радістю і тугою, не могло зміститися в грудях і вилило свою тайну перед приятелем.

— Люблю її шалено, без пам'яті,, усею силою моєї душі! Мені без неї нема більше світа, нема життя! Вір мені, товаришу, без любові неварто жити на світі! — говорив він раз збентеженим голосом.

Приятель нічого не відповів, лише став перед ним, спер руку на его раменах і вдивився єму просто в очі. Его уста злегка задрожали, змінили форму, розтягалися в кутиках, і він вибухнув сміхом.

— Чого смієшся? — засичав наш герой майже крізь затиснені зуби.

— Друже, — відповів приятель, — не гнівайся, але ти кажеш те, що я вже давно помітив, борше, може, як ти сам прийшов до тої свідомості. Се, врешті, не доказує ще, що у мене велика прозорливість, бо залюбленим завсігди видиться, що ніхто про їх тайну не знає, тимчасом як увесь світ про те говорить. Але я рад, що ти порушив сю справу, і, признаюся, я чекав тої хвили.

— А то чому, коли вільно спитати? — запитав він як перше, але вже без злості.

— Про се можна би багато говорити. Що твій ідеал може заповнити серце молодого чоловіка, то певне, але чи зостановлявся ти над тим, що робиш? чи роздумував ти про загальні наслідки? Представ собі існуванє одного з нас, котрому жінка не внесе з собою в хату ані гроша. Представ собі нужденне житє, де кождий кавалок хліба з'їдаєся, де лиш вистарчає при скупім рахунку на щоденні потреби. Пощо чоловік учився? Нащо лелівав в своїй груді думки і ідеї? Чи на те, аби загребтися в чотирьох стінах? Котрий з нас зможе тепер жити в залежності від кількох гульденів. Ми, як перший-ліпший посе-люх, набули прецінь вищих культурних потреб, маємо, врешті, перед собою велику патріотичну задачу, маємо вітчину, котра потребує гроша, а відки его взяти?

— Але ж я її люблю!

— Є любов, але є також і сила волі. Невідповідній любові повинно ся зараз корінь підтяти, здавити її при перших появах, бо чим далі, тим гірше, тим тяжча з нею боротьба, — додав приятель поважно.

Ненадійний погляд в темну бездонну пропасть, виповзаюча з-під корча гадина, слизький, повзаючий по тілі черв'як не міг би був наповнити его більшою огидливістю і страхом, як власне ті, ніби для его власного добра вимовлені слова: "Сила волі, патріотизм, культурні потреби", гуділо в его голові, як в порожній бані. Гарні, блискучі слова, а всередині гниль! А що ж то за така культура, що понижає гідність чоловіка? Чи ж сила волі, з таким трудом вироблена родом людським прикмета душі, патріотизм, найкрасше зрозуміне спільного інтересу мають служити до здеморалізованя чоловіка! Чи під стягом культури мав би чоловік вирікатися найблагородніших поривів своєї природи?!

Не залежати від кількох гульденів — значиться, не бути невольником гроша. А хто ж ним більше є, як не той, задля марного гроша вирікаєся таких речей, котрих за ніякий гріш не купити?..

Яка суперечність! Чи можлива річ, аби при поряднім суспільнім устрою виробилося щось так погане, так нездорове?!

І тоту погань голосить навіть его друг — ідеал чоловіка, котрого він так обожав?!

* * *

Житє попливло дальшою течією, а з ним рвалася струна за струною їх дружніх відносин. Все якось змінялось і переінакшувалось. Душі відставали, серця холодніли — віддані одному заводові, розрізнилися щодо спеціальних занять. Щирий молодець не міг зрозуміти, як міг его друг віддатися урядові політичному, котрий найбільше стісняв свободу его переконань, і ще більше, як міг на товаришку свого життя вибрати жінку чужого, навіть противного табору — як міг оженитися з полькою! Як міг так змінити свою програму той чоловік, що колись обіймав ціле житє такою широкою думкою, той проповідник рівності, свободи! Як міг вдоволитися так низькою урядовою кар'єрою і одружитися з полькою? На се були лиш дві можливі відповіді: сей чоловік або споневірів-ся чутєм свому народові, або не вважав жінку навіть спосібною до того почутя, котрим пишаєся мужчина, не визнавав, що для неї також повинні бути свідомі і милі інтереси її рідного народа.

Хоть і як він се покривав, хоть яких добирав красок, що він хоче показати, як на тім становиську повинен собі поступати русин, — для свого друга він перестав бути ідеалом чоловіка.

Хоть і які були переконуючі его слова, що женитьба з полькою дасть доказ, що русин в тім випадку не конче має перестати бути русином, як досі бувало, — для свого друга він перестав бути правим чоловіком!

Хоть і як з кожним днем зростав у людей в повазі і набирав значіння, для свого друга він перестав бути чесним чоловіком!

Ніч чимраз більше налягала на землю, вірна її товаришка — тишина — ішла за нею вслід рівно і незначно. Чимраз рідше давався чути з улиці туркіт воза або людські голоси. Жінка і діти мусили добре забавлятися, бо ще не вернулися відтам, і ніщо не перешкоджало ему думати далі про давноминулі дні. Проблиск огню з печі кидався на зігнену его сидячу постать і ломився неясним світлом по кутах. Він оглянувся. В его душі змагалася боротьба, підносила і спадала хвиля збурених чувств, сні молодості і надії проносилися перед его душею, як ті тіні. Ах, чому ж так скоро минули, змінилися і знівечилися, чому, перелітаючи, не затерли і в пам'яті своїх слідів, а лишилися болющими, зле загоєними близнами, розлучними згадками?! Рахуючись щоднини з часом, він не міг нагадати, кілька тому літ — так, кілька тому літ? — як він вступив до суду. Але то все одно. Він був тоді молодий — дуже молодий, і подав руку своїй возлюбленій, що, засліплена своєю любов'ю, вітала отвертим серцем гарну будучність, несвідома хмарних днів і недолі, причаєної мовчком на дальшій дорозі житя.

Перші дрібні хмарки на небоеклоні їх спільної ванд-рівки. переходили

непостережно. Але хоть які маленькі, легкі і прозорі, не пропадали, а, подибавшись з другими, чорніли, розтягалися і споглядали все понурійшим оком.

Студентські і в перших літах безплатної судової практики зроблені довжки були тими темними хмарками, що смутили їх радість і вдоволене. Коли би він був мав певну суму гроша в своїм часі і був би їх впору заспокоїв, не було би тепер мутилося его щасте. Але тепер вони заедно збільшались, а чим далше, тим труднійше було думати про їх віддачу: час протягався, сім'я прибувала і конечні видатки змагалися. Колись він бридився скупістю, і не один гріш, кинений на дрібну приємність або позичений безповоротно приятелеві, — тепер ріс вдесятеро, діставав нових спільників і пригнітав його своїм тягарем.

* * *

Ще кілька полін затріскотіло в печі і загуділо в широкім комині, але глибока морщина на чолі судії не роз'яснилася, а грубіла і зсувалася над смутними, пригаслими очима. Він бачив, як люде собі в таких випадках радили, бачив, яких добирали способів — спокійні в своїх переконаннях і виповненню своїх обов'язків. Чому ж він так робити не міг? Не раз попадала до суду справа, що лише трохи сприту — а виторочилась би не одна золота нитка і стала би в пригоді, увільнила би не раз з дуже клопотного положення. Ходило раз о те, щоби лиш кинути один аркуш паперу до актів і дати ему там спокійно відпочивати, за що приходив в заміну цінний банкнот. Треба лиш було ліпшого серця судії, але молодий судія відкинув предложенє з обуренем, підкупство бридило його гірш усього. Він не міг позбутись молодих мрій, не міг знести використання біднійшого і слабшого, а противно, заступався за ними і параграфами, наскільки їх міць сягала. Кілько міг, поясняв, навчав і спомагав тем-них і несвідомих. Але его власні інтереси на тім не кори-стали, а противно, ще гірше розстроювалися, і він не міг найти на то ради. Дармо клопотав свою голову, кидався і болів. Способи, які ему підсувалися, не годились з его сумлінням, хоть були добрі і догідні. Приходили хвилі дуже критичні — гріш домагався гроша, проценти росли, жите вимагало життя і відповідної екзистенції... Кілька грубих рулеників, лишених багатим панком на бюрі в его канцелярії в такій одній гноблячій хвилі, могли по більшій часті усунути ті журби. Від них залежала розв'язка запутаного процесу, де не можна було правди дійти, але судія догадався, що панок мусив забути у него гроші, і поспішився якнайскорше їх віддати.

* * *

Хто, коли, ставши в обороні бідних і слабих, не прийшов в розлад з можними і сильними?!

Зачали розходитися слухи, що судія злий, острій і беззглядний чоловік... Дехто відізвався добре, але більшість говорила против. Неминуче якесь зло зависло над его головою, тож і жите зачало блідніти, тратити свій блеск, нівечене, дерте і топтане меланхолійною розвагою, де розчароване темними красками рисувало розв'язку.

* * *

Діти підростали і з кожним днем домагалися більше стараня, потягали більші

видатки, котрі при їх домашніх обставинах були майже неможливі. Жінка плакала, журилася і западала на здоровлю. Вона була матір'ю, і то їй диктувало обов'язки і виробляло її поняття. Висока чеснота мужа не запевнювала будучності дітям. Его легковажене гроша спровадило злі відносини домові; его патріотичні мрії — клопоти і перешкоди в авансі; високі принципи — злість і нехоть людську. Вона була матір'ю і старалася заслужити любов і вдячність дітей. Вдячність для родителів мають діти тоді, коли ті відповідно забезпечують їх услів'я життя. Чистота характеру батька хліба їм не дасть — а що ж вони варті без кусника хліба? Що варт тепер зле зодягнений, зле живлений і погано мешкаючий чоловік? До нужди прилучається ще погорда у других. Як діти можуть думати о родителях, котрі сталися винувниками такого їх терпіння, ставили вище свою чесноту, як добро дітей, кинули їх в положене, котре скорше чи пізній-ше викопає під ними пропасть морального упадку.

Хлопців треба було давати до вищих шкіл. Судія старався о перенесене до більшого міста, та сказали, щоби не бавився в політику. Доньки виростили на безпосажних паннів, а бідній матері серце краялося на згадку, що вони ніколи не зазнають ліпшої долі від неї, що будуть мучитись і трястись над кожним крейцаром. Що з того, що вона ніколи не закладала рук, що працювала і гарувала собою? Вона не могла нічого приробити, а лиш зменшити видатки, котрі ішли на щоденні потреби життя.

* * *

Тяжко було дивитися на неї, колись гошу дівчину, а тепер висохлу, як суха тростина, з впалим лицем, зі змученими від сліз очима. Зів'яла і перецвіла передчасом. Стан її здоровля занепокоїв мужа, і він завізав лікарів. Суд лікарів був страшним ударом для родини. Хорій заказано заніматись домом і приписано курацію, сполучену з великими коштами. Що мусило діятися в серцю її мужа? Чи ж не єму повірила вона свою долю і щастє? Що він з того зробив? Чи була вона при нім щаслива? Хто дав жите тим малим, слабим істотам і нащо? Щоби кинути безпомічні в брудні хвилі омота світового!.. Чи ж не кажуть жінці: "Іди з вірою за твоїм провідником, люби його і слухай!" А як той провідник їй за тото відплатиться? Коли ніхто не має права поспитатись, то най відповість власна совість. Я не зношу переваги над другим, не зношу визискування та кривди людської, се моя провідна думка, се мене одушевляє, бо вийшло з моїх духових потреб. Але вона? Чи мусить вона іти за мною, хоч се виходить далеко поза круг її мислі, понять і ді-ланя?..

Саможертва не лежить в людській натурі. Чоловік не жертвуєся, лише не може знести положення, в котрім єму приказано жити, а властиво жертвуєся для того, ідо положене, в котрім він жиє, переходить его терпеливість. Жадоба чогось іншого буває така сильна, що супротив неї все інше меншає; він минає все, щоб лиш дійти до того, що єму здається ліпшим. Нехай же іде, бо те, що він лишає, уже не для него, то стара одіж, котру він мусив скинути. Але чи для своїх переконань, для тої ясної зірки, що блищала в его груді і роз'яснювала темні закутки душі, мав він право позбавити товаришку свого життя спокою і вся-кої приємності, а дітей — світла науки і безпеки життя? Ах! Чому ж обов'язки горожанина стаються кривдою родини, тої основи

горожанського ладу? О ні! так довше не могло бути!

Чи ж обов'язки мужа і батька не спочивають зложені законом природи в сердю чоловіка! Чи ж міг він дивитися, як его жінка сохла і в'янула? Чи міг дати пропасти матері своїх дітей без рятунку?

* * *

Люлька вигасла третій раз; він досягнув тютюн і наложив її знов, приложив сірничок до розпалених дверців. Сірничок гірскнув і заглянув ему в лице; він прижмурих очі, кинув недопалений патичок на землю і придусив ногою з таким натиском, як би хотів усе забути, усе приду-сити в собі. Але збурена хвиля мислі не давала ся втихомирить. На той час зближалася пора живішого розбудження народного; прибитому і пригніченому народові дозволено на минуту брати чинний уділ в загальних справах, прокинутись, подивитись, аби знов на кілька літ зложити руки і вичікувати спасення других. Хто жив, в кім було ще тепле серце, кидався, аби хоть одного бордю придбати своїй вітчизні, висуваючи наперед свої найчільніші сили.

У тім ряді він завсігди стояв між першими, але тепер чувся безсильним. Він бачив побіч себе здивовані і косі погляди, але чи ж міг на то уважати? Врешті не мав часу. В суді була важна справа. О так, дуже важна справа!

Ходило о сирітський ґрунт: четверо дітей, сиріт, мало до нього право. Хитрий жид уложився з опікуном догідно о купно ґрунту; ходило лиш о то, щоби суд пристав на такі услів'я. Суд пристав. Ґрунт пішов на ліцитацію. Справа скінчилася, ґрунт купив той, кому він був найдогіднійший, діти дістали четверту часть вартості, а судія вислав жінку до купелів, а старшого сина до школи.

* * *

Зимний піт виступив на его чоло. Він втомився своїми гадками, що ніби чорні мари гнали його і переслідували. В смутку і журбі дні переходили ще легше, але ніч була безмилосердна. Все, що відтручувалося за дня, стає перед очі, мучить, гризе і точить душу.

Давно забутий друг виростав як з-під землі, плентався і маячив. "Видиш, — говорив він, стоячи в тріумфуючій поставі перед его очима, — гордувати мною! Непрактичний ідеалісте! Треба було ліпше придивитись і пізнати жите в его щоденній, буденній формі. Треба було зрозуміти, що теорії, хоч би й найкрасші, не повинні перейняти цілої душі чоловіка!"

* * *

Він підносив голову і опирав її о стіну, але привид не щезав. Колись гарний, з палкими очима молодий хлопець дивився тепер хитро, ходив з заокругленим животом і усміхався.

"Дивись на мене, — говорив колишній друг его, — я також колись літав понад хмари гадками, а практичний розум переміг. Почти власть, яка б вона не була, почти гріш, а будеш щасливий. Предвидіти випадки життя, запанувати над собою, перемогти пориви, — то є розум чоловіка. Я накидався з одушевленням служити вітчизні, але всі знають, чого можуть від мене надіятися, а чого ні — тож бодай не заводяться на мені. Я

здушив лиш занадто розгуділі ідеї для щоденного життя, бо що з того вийшло б доброго? Скажи, що ти тепер ліпшого від мене? Варто було тільки терпіти, аби вкінці таки не минути того, що мусило наступити! Твоє терпіне — то лиш кара за твій упір!"

Довгі безсонні ночі нищили его тіло, гарячка палила его нутро, засихала на устах, він кидав часом відірвані слова і розмахував руками.

"Щезай, проклята маро, чого хочеш від мене? Я не знаю тебе, не хочу знати. Ти не чоловік, ти звір, ти низький звір, у тебе ніколи не було нічого правдивого, вищого, гідного шаноби!" Але привид не щезав, а ріс і ріс, аж роздвоївся на два великі каблуки, розвинувся і простерся у дві широкі протилежні дороги. Він стояв рука в руку з найдорожчою в життю людиною, але при перших кроках їх спільного життя і обов'язків виповзали якісь не-предвиджені перешкоди, гнівались і грозили его найсердечнішим мріям, зрозумінню і виповненню раз прийнятого і вложеного на себе права і обов'язку.

І за кожним далішим кроком дороги щораз більше розбігалися. Він тягнув свою подругу туди, де гордо пишалися здобутки людськості для загального добра, де чоловік помагає чоловікові, де виростали великі хмари згоди і добра.

Чому ж тота рука, котру він держав, поволі, незначно висувалася, віддалювалася, а коли він прямував одною дорогою, вона лишалася на другій і, окружена дітьми, витягала до него руки і благала, щоб її не опускав? Він вертав до неї, але друга дорога закидалася румовиськом, заростала бур'яном.

* * *

Усе змінилося. Якись темні, гидкі зариси, викривлені постаті і лиця переміняються в щораз нові страшні потвори, летять шаленим колесом і заносяться роздираючим реготом. Обов'язки мужа, батька ставали грізно озброєні супротив обов'язків горожанських, члена загалу. Брязкіт озброєння, хрипінє задиханих грудей, гамір і ломіт, шум води і грохот громів зливалися в оден роздираючий і убиваючий змисли гомін. Чорна, збита маса людей крутилася в однім куті пекольним танцем. З-поміж товпи виступали виразніші постаті. Якись пани і пані ходили по головах мужиків, его друг в уніформі з золотим коміром подавав руку опікунові сирітських ґрунтів, за ними вився, як п'явка, довгий атласовий жупан, усі старалися серед товпи зробити собі якнайбільше місця, не уважаючи, що другі дусилися, потручуючи один другого, з проклятем на устах. Вони все підносилися вище і вище, товпа розступалася та стискала, аж врешті і ті, що були наверху, упали під ноги тих самих, котрих недавно давили. Топтано і тратовано їх немилосердно; кров плинула округ і зливалася в кроваві багна. Четверо недорослих дітей-сиріт хапалися его і тягнули до кровавої калюжі, кричали роздираючим голосом: "Ти кривду вчинив нам для своїх дітей, ти для своєї скривдив чужу родину!" Щораз більше темніло і віяло холодом пустині. Туман мраки підносився з землі, і цілий простір заливався одним питанєм: "Чи лишень кров — кров має змивати гріхи одного покоління і давати хрещене другому?.."

* * *

Тіні розвіялись. Лишилася дійсність, життя. І що зробило з него життя? Літа молодості, райські види, пристроєні в цвіті, повні оживляючої роси, стались сьогодні

глухим, пустим цвинтарем серед осібної мраки на гробі чародійної улуди; серед студеного світа станула бліда журба. Колись гордий противник всякої кривди тепер низько клонив перед нею голову. Сміло стоячий під прапором своїх ідей — тепер відцурався їх, бо вони вводили його в суперечку з обставинами доби; захистник бідних жив їх кривдою.

Жаль стиснув его серце, бо чув, що коли б ему й вернулися молоді літа з давніми бажаннями і любов'ю до всего, ідо велике і красне, а він мусив би переходити ті самі дороги життя, то жив би, як жив — і зістав би тим самим, чим тепер є...

І засміявся, що аж люлька з уст випала. З давно погаслого в печі огню лишилась лиш купка сивого попелу.

[\[1\]](#) Студентами юридичного факультету

[\[2\]](#) А.Міцкевич, "Ода до молодості". Переклад з польської А.Навроцького.